

УДК 811.161.2'37 (477.41–44)

Краєвська Г. П.

ГІПОНІМІЯ ЯК ВИЯВ СИСТЕМНОСТІ ЛЕКСИКИ ТРАДИЦІЙНИХ НАРОДНИХ РЕМЕСЕЛ

У статті розглянуто гіпонімію як вияв системності мови на прикладі лексики традиційних народних ремесел говірок Центрального Поділля. Досліджено особливості структури гіперонімів та гіпонімів. Установлено, що аналізованій лексиці властива складна семантична структура.

Ключові слова: лексика, говірки Центрального Поділля, гіперо-гіпонімічні відношення, гіперонім, гіпонім.

В статье рассматривается гипонимия как показатель системности языка на примере лексики традиционных народных ремесел говоров Центрального Подолья. Описано особенности структуры гиперонимов и гипонимов. Установлено, что анализируемой лексике присуща сложная семантическая структура.

Ключевые слова: лексика, говоры Центрального Подолья, гиперо-гипонимические отношения, гипероним, гипоним.

The article is devoted hyper-hyponymic relations as a manifestation of systemic vocabulary as an example of language of traditional folk crafts dialects of Central Podilla. Structure of the hyperonyms, hyponyms has been analyzed. It has been found that analyzed vocabulary is inherent semantic structure.

Key words: language, dialect Central Padilla, hyper-hyponymic relations, hyperonym, hyponym.

Мова – це система, структурована на підставі парадигматичних, синтагматичних та епідигматичних зв'язків між різними її елементами.

Одним із виявів системності є гіпонімія, дослідження якої дає можливість краще усвідомити мову як систему ієрархічних відношень. М. П. Кочерган зауважує: «Гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурують словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднують у тематичні й лексико-семантичні групи і поля. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, превалюючим типом опозицій тут є інклюзивні, тобто відношення слабкого ...й сильного ...члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення слів нижчого рівня абстракції до вищого)» [6, с. 269].

Проблемі гіпонімії присвячено чимало праць, які описують цей вияв мовної парадигматики на прикладі літературної мови, усталених терміносистем (Л. О. Новіков [9], М. П. Кочерган [8], Д. С. Лотте [6], Б. М. Головін, Р. Ю. Кобрін [2], Т. І. Панько, Г. П. Мацько, С. І. Іскарінова [10], О. П. Єрмакова [4], О. Чорна [14], Н. Руколянська [12], І. В. Волкова [1], М. Гонтар [3], О. Є. Котцова [7], М. С. Рибалка [11]). Проте не була гіпонімія об'єктом ґрунтовного дослідження на матеріалі діалектної лексики, зокрема народній виробничій термінології.

У розвідці маємо мету виявити родо-видові відношення в термінології традиційних народних ремесел, проаналізувати особливості структури лексики у складі різних родо-видових груп.

Джерельною базою слугує лексика традиційних народних ремесел центральноподільських говірок, а саме деревооброблення, ковальства, каменярства та плетіння, зібрана впродовж 2006–2009 років.

Гіпонімія – це вияв мовної парадигматики, наявність у мовній системі родо-видової ієрархії позначень понять, що ґрунтується на відношеннях несумісності як відсутності перетину обсягів цих понять. Гіпонімія передбачає наявність гіпоніма та гіпероніма. Гіперонім – це родове поняття для певного класу об'єктів та його мовне позначення, а гіпонім – це назва видового поняття одного класу об'єктів [13, с. 85].

Гіпо-гіпонімічні відношення формуються без наявності родової назви: *драч'їу'н'а* : *тило'рама* 'місце, де здійснюють розпилювання колоди на дошки вручну' : 'місце, де здійснюють розпилювання колоди на дошки механічним способом'; *'боднар* : *боч'кар* 'майстер, який виготовляє різні види дерев'яного посуду' : 'майстер, який виготовляє один вид дерев'яного посуду'; *гвоз'д'* : *'тибел'* 'металевий цвях' : 'дерев'яний цвях'.

Гіперо-гіпонімічні відношення формуються за наявності родової назви. У гіперо-гіпонімічній групі одна лексема називає родове поняття й одна або кілька позначають видові назви, тобто є гіпонімами. Гіпоніми, логічно підпорядковані одному й тому самому гіпероніму, один відносно одного є «співгіпонімами», тобто однорідними гіпонімами [9, с. 241].

Найширше гіперо-гіпонімічні відношення представлені у лексиці стельмаства та бондарства. У решті груп досліджуваної лексики гіперо-гіпонімічні відношення виявлено фрагментарно. Так, лексема *в'із* є гіперонімом до номенів *'буда* 'циганський критий віз', *'бочка* 'віз для перевезення води', *бес'тарка* 'віз для перевезення зерна', *гар'ба* 'віз із глибоким невшалюваним ящиком для перевезення снопів, соломи', *роз'вора* 'віз для перевезення дощок'; термін *пл'ит'ух* 'майстер, який виготовляє плетені вироби' є гіперонімом до лексем *кошин'кар* 'майстер, який виготовляє кошики', *кор'зин:ик* 'майстер, який виготовляє корзини', *лап'т'ожник* 'майстер, який виготовляє лапті'; лексема *'бочка* – до номенів *'ба'рило*, *'кад'іб*; термін *со'кира* – до лексем *'барда*, *то'пор*, *ко'лун*.

Іноді гіпонім може ставати гіперонімом, за умови створення родо-видових груп на нижчому рівні. Так термін *маїс'тер* має гіпоніми *бод'нар*, *п'лотн'ік*, а лексема *бод'нар* є гіперонімом до гіпоніма *боч'кар*.

А. Вербицька виділяє серед гіпонімів таксономічні, псевдорахункові, узагальнено-функційні та збірні [13, с. 85].

В аналізованій лексиці найширше репрезентовані узагальнено-функційні гіпероніми.

Лексеми *маїс'терн'я* (21, 26, 31, 33, 36, 40, 41, 43, 44, 48, 62), *мас'терн'а* (17, 23, 24, 53), *мастерс'ка* (30), *мас'т'ерс'ка* (66) є гіперонімами до назв майстерень із виготовлення дерев'яного посуду (*бод'нарн'а* (19, 20), *бод'нарка* (25), *бон'дарн'а* (4, 5, 9, 12, 16, 32, 34, 38, 54, 59, 64), *бон'дарс'ка* (18, 20), *боч'карн'а* (29)); мастерні для первинної обробки деревини (*п'лотн'а* (21, 25, 38, 61), *п'лот'н'а* (19, 18, 24, 28, 48, 49), *п'лотн'ічка* (33, 47)); майстерні, де виготовляють вози (*стел'маши'а* (29, 30), *стро'ит'ел'на* (20), *штел'маши'а* (3, 39, 42, 52, 57, 60, 66)).

Номен *маїс'тер* є узагальнено-функційним гіперонімом до лексем *с'тол'ар* (1-66) – майстер, який виготовляє дерев'яні вироби, *'боднар* (19-21, 26, 44, 45, 47-49), *'бондар* (1-18, 22-24, 27, 28, 31-43, 46, 51-66), *боч'кар* (29, 30, 50) – майстер, який виготовляє дерев'яний посуд, *с'тел'мах* (2, 6, 7, 16, 21, 22, 24, 26, 30, 34, 38, 44, 54), *ш'тел'ман* (62, 66), *ш'тел'мах* (1, 3-5, 8-15, 17-20, 23, 25, 27-29, 31-33, 35-37, 39-53, 55-61, 63-66) – майстер, який виготовляє дерев'яний транспорт.

Лексема *пи'ла* (1-66) є узагальнено-функційним гіперонімом до назв малої пилки (*жа'хоўка* (11, 20, 38, 43), *мелко'зубка* (40), *но'жовочка* (6), *па'соўка* (4, 10, 14, 32, 37, 46, 52, 55), *па'совочна но'жоўка* (56), *подже'гоўка* (8), *та'совочка* (66), *фа'соўка* (18, 21, 26, 53), *хва'соўка* (45) *ма'ла но'жоўка* (39, 57)), *ма'лен'ка но'жоўка* (19, 42, 63), *са'дова но'жоўка* (17), *р'і'зуха* (66); пилки для розпилювання колод (*д'рачка* (6, 36, 46), *дра'чоўка* (20), *дра'чун* (5), *т'рачка* (25, 26, 30, 65), *драч* (48), *дра'чова 'пилка* (2, 10, 11, 28), *т'рачна 'пилка* (26), *'пилка з 'маўкою* (64), *поўз'доўжн'а 'пилка* (45, 49, 50), *по'доўжн'а 'пилка* (29), *про'дол'на 'пилка* (60), *руч'на 'пилка* (39, 42, 55)) тощо.

Термін *в'із* (1-66) є узагальнено-функційним гіперонімом до назв циганського воза із критим верхом: *'буда* (12, 18), *бала'гура* (53), *гала'буга* (49), *ка'б'ітка* (45, 64), *ки'битка* (50), *к'і'б'ітка* (3, 4, 8, 11, 14-15, 17, 19, 20, 25, 30, 33, 36, 37, 44, 51, 52), *хала'буда* (21, 29, 30, 34), *фур'гон* (66), *ша'ганка* (60), *шара'бан* (22, 65), *шат'ро* (35); воза для перевезення води: *'бочка* (1-3, 7, 9-13, 16, 18-27, 29, 31-37, 39-43, 45-51, 53, 55-62, 63-66); *водо'в'із* (4), *водо'воз* (5, 8, 30), *водо'воска* (14, 17, 38, 52); воза для перевезення зерна: *бес'тарка* (1, 2, 4-7, 9-47, 49-59, 61, 62, 64-66), *га'барка* (60), *'гара* (48), *гар'ба* (3), *гра'барка* (8); воза з глибоким невшалюваним ящиком для перевезення снопів, соломи: *'гарба* (17, 18, 22, 29, 32, 34, 35, 41, 64, 66), *гар'ба* (1, 3, 4, 6, 7, 12, 14-16, 24, 28, 30, 31, 33, 36-40, 42, 43, 45, 47, 48, 53, 56, 57, 59-63, 65), *гара'ба* (20, 21, 25, 26, 44, 46, 48, 49, 51, 57, 58), *с'іно'воз* (8); воза для перевезення землі – *гра'барка* (11, 16, 18, 20, 29, 31, 33, 40-43, 53, 57, 64, 66), *гар'барка* (63); воза для перевезення великих вантажів – *бин'д'уґ* (3, 7, 11, 20, 29, 37, 59), *ваго'воз* (35), *плат'форма* (63).

Лексема *моло'ток* (1-66) є узагальнено-функційним гіперонімом до назв 'молотка з одним бойком' : 'молотка з двома бойками' : 'молотка з плоскою робочою поверхнею та заокругленим краєм': відповідно *'молот з 'фаною* : *'молот бес 'фани* : *гла'д'ілка* (66), *'молот : кула'чок : гла'д'ілка* (9), *'молот: наку'валда : гла'д'ілка* (4), *'молот : шу'т'іл'н'ік : гла'д'ілка* (38).

Звичайно, ієрархія гіпонімічних відношень дуже розгалужена і може мати кілька рівнів: найвищий, базисний, нижчий. Проведене дослідження свідчить, що у діалектній виробничій лексиці найбільш уживаними є базисний та найнижчий рівні. Це репрезентує представлена вище лексика. На прикладі термінів *в'із* → *роз'вора*, *гар'ба*, що засвідчують гіперо-гіпонімічні відношення, представлено базисний та нижчий рівні, а лексема *т'ранспорт*, що маніфестувала б найвищий рівень, не зафіксована.

Отже, проаналізувавши фактичний матеріал, можемо констатувати, що народній виробничій термінології притаманні гіпо-гіпонімічні та гіперо-гіпонімічні відношення. Найуживанішими в аналізованій лексиці є базисний та найнижчий рівні родо-видових відношень.

Лексиці народних ремесел говірок Центрального Поділля властива складна семантична структура. Аналізована термінологія – це системно-структурне утворення, вивчення якого повинно ґрунтуватись на усвідомленні семантичної структури лексеми як цілісного об'єднання у парадигмі взаємопов'язаних компонентів.

Література:

1. Волкова І. В. Гіперо-гіпонімічні відношення в сучасній українській фізичній термінології / І. В. Волкова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – № 745. – Вип. 49. – С. 27–30.
2. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах : учеб. пособие / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 105 с.
3. Гонтар М. Родо-видові відношення в терміносистемі журналістики / М. Гонтар // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Проблеми української термінології. – Львів, 2010. – № 675. – С. 83–86.
4. Ермакова О. П. Семантические процессы в русском языке на рубеже веков / О. П. Ермакова // Acta Neophilologica. – Olsztyn, 2006. – VIII. – С. 23–32.
5. Искаринова С. И. Гипо-гиперонимия как тип регулярной лексической полисемии / С. И. Искаринова // Вопросы функциональной лексикологии : межвуз сб. научн. тр. – М. : МГПИ им. В. И. Ленина, 1987. – С. 78–86.
6. Как работать над терминологией. Основы и методы : [пособие сост. по трудам Д. С. Лотте и Ком. науч-техн. терминологии АН СССР. – М. : Наука, 1968. – 76 с.
7. Котцова Е. Е. Гипонимы в системе лексических лакун русского языка / Е. Котцова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2010. – № 4 (2). – С. 564–567.
8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – [2 вид., випр. і доп.]. – К. : Академія, 2006. – 464 с.
9. Новиков Л. А. Семантика русского языка : учеб. пособие [для филолог. спец. ун-тов] / Л. А. Новиков. – М. : Высшая школа, 1982. – 272 с.
10. Панько Т. І. Українське термінознавство : підруч. [для студ. гуманітар. спец. вищ. навч. закл.] / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Л. : Світ, 1994. – 216 с.
11. Рибалка Н. С. Гіперонімічний та еквонімічний різновиди мотивації як відображення способів категоризації у номенклатурі ссавців / Н. Рибалка // Записки з романо-германської філології : зб. наук. праць. – Одеса, 2009. – Вип. 24. – С. 221–228.
12. Руколяньська Н. Гіперо-гіпонімічні відношення в термінології кримінально-процесуального права / Н. Руколяньська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. VII. – С. 118–120.
13. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
14. Чорна О. Гіперо-гіпонімічні відношення у податковій термінології / О. Чорна // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. VIII. – С. 102–106.

Перелік обстежених населених пунктів:

1. Громадське Літинського р-н. 2. Багринівці Літинський р-н. 3. Лука-Барська Барський р-н. 4. Жигалівка Калинівський р-н. 5. Іванів Калинівський р-н. 6. Кам'яногірка Калинівський р-н. 7. Микулинці Літинський р-н. 8. Майдан Вінницький р-н. 9. Медвеже Вушко Вінницький р-н. 10. Щітки Вінницький р-н. 11. Котюжинці Калинівський р-н. 12. Брицьке Липовецький р-н. 13. Писарівка Вінницький р-н. 14. Обідне Немирівський р-н. 15. Вербівка Липовецький р-н. 16. Скала Оратівський р-н. 17. Лопатинка Оратівський р-н. 18. Комарівка Барський р-н. 19. Журавлівка Барський р-н. 20. Котюжани Муровано-Куриловецький р-н. 21. Вербовець Муровано-Куриловецький р-н. 22. Біляківці Жмеринський р-н. 23. Потоки Жмеринський р-н. 24. Кам'яногірка Жмеринський р-н. 25. Кукавка Могилів-Подільський р-н. 26. Хоменки Шаргородський р-н. 27. Гнів'янь Тиврівський р-н. 28. Пилява Тиврівський р-н. 29. Мухівці Немирівський р-н. 30. Рахни Лісові Шаргородський р-н. 31. Торків Тульчинський р-н. 32. Дубовець Немирівський р-н. 33. Чуків Немирівський р-н. 34. Клебань Тульчинський р-н. 35. Воловодівка Немирівський р-н. 36. Василівка Ілінецький р-н. 37. Красненке Ілінецький р-н. 38. Ометинці Немирівський р-н. 39. Зяньківці Немирівський р-н. 40. Кунка Гайсинський р-н. 41. Бубнівка Гайсинський р-н. 42. Гранів Гайсинський р-н. 43. Кивачівка Теплицький р-н. 44. Яришів Могилів-Подільський р-н. 45. Гонтівка Чернівецький р-н. 46. Буша Ямпільський р-н. 47. Русава Ямпільський р-н. 48. Саїнка Чернівецький р-н. 49. Стіна Томашпільський р-н. 50. Вільшанка Крижопільський р-н. 51. Велика Кісниця Ямпільський р-н. 52. Болган Піщанський р-н. 53. Журавлівка Тульчинський р-н. 54. Заболотне Крижопільський р-н. 55. Капустяни Тростянецький р-н. 56. Ободівка Тростянецький р-н. 57. Гонорівка Піщанський р-н. 58. Оляниця Тростянецький р-н. 59. Тростянчик Тростянецький р-н. 60. Баланівка Бершадський р-н. 61. Червона Гребля Чечельницький р-н. 62. Тартак Чечельницький р-н. 63. Мала Мочулка Теплицький р-н. 64. Пологи Теплицький р-н. 65. Поташня Бершадський р-н. 66. Димівка Чечельницький р-н.